

JANUSZ MARIAŃSKI

Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie

e-mail: januszm@kul.lublin.pl

ORCID: 0000-0002-0620-8000

DOI: <https://doi.org/10.14746/h.2022.2.1>

Doświadczenie religijne w życiu codziennym młodzieży polskiej w XXI wieku

Abstract. *In these sociological analyzes we will pay attention to selected aspects of religious experience in the consciousness of Polish youth. On one hand, these will be the contents of a religious experience, that is, everything that a person experiences in his relation to God and that gives him grounds for believing; on the other hand, to approximate the function of religious experience in shaping attitudes towards faith and living it every day. In the light of the results of sociological research carried out in youth circles, we analyze three issues: the experience of God's presence in the consciousness of young people, religious experience in everyday life, religious faith and a sense of security. If we characterize a person's religiosity from the point of view of believing in a personal God whom a person wants to trust and expects help from, the examined youth turned out to be moderately religious. Various manifestations of religious experience were emphasized more often by women than by men, college students more often than secondary school students, youth living in the countryside more often than those living in the city, having parents with primary education more often than with higher education.*

Keywords: *experience of God's presence, religious experience in everyday life, faith and sense of security, youth*

Właściwym przedmiotem socjologii religii są obiektywizacje doświadczenia religijnego, czyli te religijne wzory postaw i zachowań, które przez zbiorowe uczestnictwo i weryfikację historyczną są ukształtowane i ustrukturyzowane. Te obiektywizacje dokonują się w procesie instytucjonalizacji doświadczenia

religijnego, gdy powstaje sfera normatywna w postaci systemu wierzeń, wartości i zwyczajów, rytów i modeli zachowań oraz gdy wykształca się organizacja religijna¹. W procesie instytucjonalizacji doświadczenia religijnego dochodzi niekiedy do napięć między subiektywnym doświadczeniem religijnym a obiektywną instytucją kościelną.

W perspektywie socjologicznej doświadczenie religijne jest określane przez wskazanie jego przedmiotu. Socjologowie rozmaicie nazywają przedmiot doświadczenia religijnego: rzeczywistość ponadempiryczna, Bóg, absolut, istota wyższa, święty kosmos, transcendencja, rzeczywistość ostateczna, ktoś zupełnie inny, rzeczywistość nadprzyrodzona, bezimienna transcendencja, wartość absolutna, *sacrum*. Właśnie ów przedmiot decyduje o specyfice doświadczenia religijnego, jego odrębności i nieredukowalności do innych form ludzkiego doświadczenia. W każdej kulturze istnieje indywidualne i społeczne zapotrzebowanie na kontakt z rzeczywistością duchową i transcendentną. Socjolog nie potrafi rozstrzygnąć, czy tego typu potrzeby religijne są związane z naturą ludzką jako taką, ale może wskazać, że w dotychczasowej historii ludzkości każda kultura rodziła specyficzną formę zjednoczenia z Absolutem, a religijność przybierała rozmaite oblicza kulturowe. W rzeczywistości nigdy nie spotykamy się doświadczeniem religijnym ludzi w ogóle, lecz zawsze z konkretnymi, historycznie i kulturowo uwarunkowanymi sposobami przeżywania *sacrum*. Nie wszystko jednak w doświadczeniu religijnym poddaje się redukcjonistycznej analizie.

Przeżycia religijne, będące najbardziej wewnętrznym czynnikiem w strukturze osobowości, przejawiają się najczęściej w zwykłych postawach, mających charakter indywidualny albo społeczny i wyrażających obecność wartości religijnych człowieka wierzącego, zwerbalizowaną w języku religijnym. W doświadczeniu religijnym, rozpatrywanym jako postawa człowieka wobec *sacrum*, można wyróżnić zarówno elementy intelektualno-poznawcze, emocjonalno-oceniające, jak i motywacyjno-doznaniowe (behawioralne). Człowiek jako istota integralna jest podmiotem religijności i doświadczenia religijnego. Te trzy komponenty doświadczenia pojawiają się zarówno w przeciętnych, jak i wyjątkowych zjawiskach i przeżyciach związanych z religią. Subiektywne cechy, odczucia i interpretacje są bardzo ważne, ponieważ stają się one częścią składową wzorów myślenia i działania poszczególnych jednostek².

Socjologowie próbują opisywać formy i typy doświadczenia *sacrum*, odczucia bezpośredniej obecności Boga i jego działania w życiu codziennym, w pracy zawodowej, w podejmowaniu wiążących decyzji, w poszukiwaniu sensu życia

¹ G. Milanesi, *Religionssoziologie. Wandlungsprozesse im religiösen Verhalten*, Benzinger Verlag, Zürich-Einsiedeln-Köln 1976, s. 13.

² J. Mariański, *Doświadczenie religijne*, w: *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2004, ss. 84–88.

itp. Jedne z nich odnoszą się bardziej do Boga jako przedmiotu doświadczenia religijnego, inne wskazują na przeżywającego człowieka w sytuacjach granicznych czy niecodziennych. Ze względu na funkcję, doświadczenie religijne może pobudzić lub przyhamować, wzmocnić lub osłabić wiarę religijną przeżywającej go jednostki. W stosowanych do niedawna przez socjologów kryteriach opisu fenomenu religijnego, ujmujących stosunkowo łatwo mierzalne jego aspekty, nie zwracano dostatecznej uwagi na momenty doświadczeniowo-przeżyciowe religijności człowieka. Relacje respondentów informujących o swoich przeżyciach i doznaniach osobistych wskazują na zróżnicowania demograficzne i społeczno-kulturowe tych doświadczeń oraz na ich uwarunkowania społeczno-kulturowe³. Według Władysława Piwowarskiego

[człowiek – J.M.] jest wyzwany przez *sacrum* i udziela na to wyzwanie odpowiedzi poprzez swoje życie i poprzez objawy religijności. Socjolog zatrzymuje się w płaszczyźnie społeczno-kulturowej, czyli patrzy, na ile ta najgłębsza więź człowieka z Bogiem ujawnia się poprzez różnego rodzaju komunikacje, interakcje, relacje, procesy. A więc nawet nie to, co indywidualnie człowieka by dotyczyło – od tego jest psychologia, czy psychosocjologia. Socjologia zajmuje się tym, co ujawnia się poprzez relacje, ale między ludźmi (poziome), a nie relacje rozumiane jako więź człowieka z Bogiem (pionowe). Socjologia nie jest nauką teleologiczną, nie bada więc tego, na ile religia jednoczy człowieka z Bogiem, ani nie jest w tym kompetentna. Nie dysponuje metodami w tej płaszczyźnie. Nie można zatem domagać się od niej tak daleko idących wniosków⁴.

Należy jeszcze podkreślić, że próby socjologicznego zidentyfikowania konkretnych przejawów doświadczenia religijnego w świadomości wierzących pozwalają dotrzeć do małego fragmentu rzeczywistości religijnej, do czegoś, co jest tylko „odblaskiem” rzeczywistości nieuchwytniej, zwanej doświadczeniem wiary. W dziedzinie doświadczenia religijnego ostatnie słowo nie może należeć do nauk empirycznych. To, co jest bezpośrednim kontaktem z rzeczywistym Bogiem, wymyka się spod kontroli nauk szczegółowych. Socjolog religii zdaje sobie sprawę z tego, że nie zdoła wyjaśnić wszystkiego za pomocą stosowanych przez siebie metod socjologicznych⁵. Dotarcie do wewnętrznych doświadczeń religijnych wymaga szczególnych metod, wykraczających poza reguły socjologicznego warsztatu badawczego. Przeprowadzone analizy socjologiczne doświadczenia religijnego dotyczą tylko powierzchniowych warstw religijnej osobowości ludzkiej.

W niniejszych analizach socjologicznych zwrócimy uwagę na wybrane aspekty doświadczenia religijnego w świadomości młodzieży polskiej. Będą to treści doświadczenia religijnego, czyli to wszystko, co człowiek doznaje w swoim odnoszeniu się do Boga i co daje mu podstawy, by wierzyć, a także co pozwoli

³ H. Knoblauch, *Religionssoziologie*. Walter de Gruyter, Berlin 1999, ss. 190–193.

⁴ *Oblicza polskiego katolicyzmu*, „Kierunki” 1984, nr 36, ss. 13–14.

⁵ J. Mariański, *Doświadczeniowo-przeżyciowy aspekt religijności*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1984, nr 1, ss. 149–174.

w przybliżeniu określić funkcję doświadczenia religijnego w kształtowaniu się postaw wobec wiary i życia nią na co dzień. Socjologa badającego doświadczenie religijne interesują: a) fakty, sytuacje, wydarzenia z życia ludzi, odnoszące się do sfery *sacrum* (Boga); b) podstawa wiary i jej przemiany; c) rzeczywiste przejawy wiary w życiu codziennym⁶.

1. Doświadczenie obecności Boga w życiu człowieka wierzącego

Religijność jako świadomość obecności Boga to zawsze jakiś osobisty stosunek do *sacrum*, stosunek o podłożu metafizycznym, poprzez który wszystko otrzymuje swoisty nadsens. Chodzi tu o rzeczywistość transcendentną w znaczeniu czegoś w człowieku, a równocześnie jakby ponad człowiekiem, co wymyka się z zasięgu ludzkich możliwości, co znajduje się jakby na innej płaszczyźnie niż przedmioty poznania pozareligijnego. Do pewnego stopnia jest to rzeczywistość niewysłowiona, niekomunikowalna. Wymiar doświadczeniowy obejmuje odczucia i doznania powiązane z komunikacją z „istotą boską”, w relacjach z boskością. Doświadczenie stanowi jeden z najistotniejszych elementów religijności wielu ludzi, ale wymyka się on socjologicznym badaniom empirycznym.

Ważnym wymiarem doświadczenia religijnego jest odczucie bliskości i świadomość obecności Boga. Takie odczucia są przede wszystkim sprawą indywidualną, ale realizują się także we wspólnocie Kościoła. Religijność ma szansę przetrwania tam, gdzie wiara została przez ludzi osobiście przyjęta (personalizacja wiary) i gdzie jest przeżywana we wspólnocie Kościoła.

Wiara, która nie jest oparta na osobistym doświadczeniu Boga i nie jest przeżywana we wspólnocie, w momencie konfrontacji ze współczesnym procesem przemian społecznych bardzo szybko ulega osłabieniu [...]. Samo mówienie o Bogu nie wystarcza, potrzebne jest głębokie doświadczenie jego bliskości⁷.

Przeżycie obecności Boga jako kogoś bliskiego i obecnego w życiu może ujawniać się w formach zewnętrznych (na przykład poprzez uczestniczenie wspólnie z innymi w mszy św.), albo całkowicie prywatnie w izolacji społecznej od innych osób. Takie doświadczenie daje człowiekowi pewność, że w życiu codziennym czuwa nad nim Bóg i przychodzi mu z pomocą. „Zabezpieczony” człowiek zdaje sobie sprawę, że to wszystko, co łączy go z Bogiem, jest oparte na wierze i zaufaniu. W badaniach socjologicznych stawiano niekiedy pytanie: „Czy jesteś w stanie powiedzieć, że doświadczyłeś(-aś) kiedykolwiek czegoś, co można byłoby nazwać poczuciem (lub odczuciem) bliskości Boga?”, lub w inny sposób. W dalszych

⁶ G. Filiipiak, *Doświadczenie religijne jako kategoria pojęciowa socjologii religii*, „Człowiek i Społeczeństwo” 1993, t. X, s. 50; J.T. Maciuszko, *Wprowadzenie do nauk o religii*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 1992, ss. 81–92.

⁷ P.M. Zulehner, *Sytuacja religii i Kościoła w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po przełomie*, „Teologia Praktyczna” 2001, t. 2, s. 22.

rozważaniach socjologicznych przywołujemy wyniki z badań empirycznych zrealizowanych w środowiskach młodzieżowych.

Ankietowani w latach 1991–2001 abiturienti szkół średnich Warmii i Mazur w 54,0% deklarowali, że wierzą w Boga osobowego, w 15,0% – że nie wierzą i w 31,0% – trudno powiedzieć. Wiare w Boga osobowego częściej wyrażały kobiety niż mężczyźni (56,4% wobec 49,6%), osoby pochodzenia chłopskiego częściej niż pochodzenia inteligenckiego (72,6% wobec 51,4%), pozycję pośrednią zajmowały osoby pochodzenia robotniczego (56,0%). Badani maturzyści deklarowali w 36,8%, że doświadczyli w swoim życiu jakiejś specjalnej pomocy Bożej, w 21,4% – że nie doświadczyli i w 41,8% – trudno powiedzieć. Osoby pochodzenia robotniczego najczęściej informowały o doświadczeniach ingerencji Boga w ich życiu⁸.

W całej zbiorowości młodzieży archidiecezji łódzkiej w 2000 roku 28,4% badanych przyznało, iż doświadczyło w swoim dotychczasowym życiu czegoś, co można by nazwać poczuciem (lub odczuciem) bliskości Boga; 36,3% – nie doświadczyło, 31,5% – nie miało zdania w tej sprawie i 3,8% – nie udzieliło odpowiedzi. O doświadczeniu bliskości Boga częściej informowały kobiety niż mężczyźni (35,1% wobec 21,5%); młodzież wiejska (28,7%) podobnie jak z małych (30,6%), średnich (30,2%) i wielkich miast (26,5%); młodzież z liceów ogólnokształcących (24,8%), techników i liceów zawodowych (20,0%), zasadniczych szkół zawodowych (17,8%) rzadziej niż studenci (40,7%); młodzież głęboko wierząca (66,3%) i wierząca (32,9%) częściej niż niezdecydowana (16,5%), obojętna w sprawach wiary (7,2%) i niewierząca (4,1%); młodzież praktykująca systematycznie (42,7%) częściej niż praktykująca niesystematycznie (32,4%), rzadko (16,3%) i w ogóle niepraktykująca (16,8%)⁹.

Wśród uczniów wrocławskich szkół ponadgimnazjalnych (klasy przedmaturalne) w 2002 roku prawie połowa ankietowanych nie doświadczyła bliskości Boga (43,8%). Takie doświadczenie deklarowało tylko 15,0% badanej młodzieży. Badani informujący o przeżyciu bliskości Boga wskazywali na takie sytuacje życiowe, jak: modlitwa, problemy i trudności życiowe, choroby, cierpienie, śmierć bliskiej osoby, uczestnictwo we mszy św. lub w innych praktykach religijnych. U 39,6% respondentów występowała trudność w zadeklarowaniu bądź niezadeklarowaniu tego doświadczenia, a 1,7% ankietowanych nie podało na ten temat informacji¹⁰.

Wśród młodzieży w Ostrowi Mazowieckiej na początku XXI wieku 21,0% ankietowanych uważało, że w swoim życiu doświadczyło bliskości Boga; 37,9%

⁸ R.A. Podgórski, *Hierarchia wartości młodego pokolenia Polaków w Unii Europejskiej. Studium edukacyjno-socjologiczne*, Ryszard Podgórski, Warszawa 2005, ss. 354–355.

⁹ J. Mariański, *Wierzenia religijne i doświadczenie wiary*, w: *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji łódzkiej*, red. W. Zdaniewicz, T. Zembrzuski, cz. II: *Wartości i religia. Postawy i zachowania młodzieży archidiecezji łódzkiej*, red. S.H. Zaręba, T. Zembrzuski, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2002, s. 192.

¹⁰ R. Cyrułowski, *Religijność młodzieży ponadgimnazjalnej (raport z badań socjologicznych we Wrocławku)*, „Ateneum Kapłańskie” 2005, nr 2(576), s. 298.

– nie doświadczyło; 39,3% – trudno powiedzieć i 3,8% – brak odpowiedzi. O doświadczeniu bliskości Boga częściej informowały kobiety, uczniowie z liceów ogólnokształcących, osiągający bardzo dobre lub dobre wyniki w nauce, pochodzący z rodzin, których ojcowie legitymowali się wykształceniem wyższym¹¹. W całej zbiorowości maturzystów poznańskich w 2012 roku 25,0% badanych informowało, że doświadczyło czegoś, co można byłoby nazwać poczuciem bliskości Boga; 47,7% – nie doświadczyło; 27,1% – trudno powiedzieć i 0,2% – brak odpowiedzi (badania socjologiczne Dariusza Kokocińskiego, w opracowaniu).

Młodzież ucząca się w szkołach ponadgimnazjalnych, policealnych oraz młodzież studiująca w Warszawie w 2003 roku deklarowała w 26,6% przeżycie bliskości Boga, 16,7% – brak takiego przeżycia, 36,6% – trudno powiedzieć, 8,7% – nie dotyczy i 7,7% – brak odpowiedzi. Kobiety częściej niż mężczyźni informowały o przeżyciu bliskości Boga, młodzież starsza częściej niż młodsza, młodzież szkolna rzadziej niż młodzież akademicka, młodzież ze wsi i małych miast częściej niż młodzież z Warszawy, młodzież mająca rodziców z niższym wykształceniem częściej niż z wykształceniem wyższym, młodzież z rodzin pełnych częściej niż z rodzin niepełnych. Badani doświadczeni obecności Boga w swoim życiu wskazywali między innymi na następujące sytuacje i okoliczności: a) cierpienie, choroba, utrata kogoś bliskiego; b) codzienne doświadczenie obecności Boga we własnym życiu, w rodzinie; c) wysłuchane modlitwy, spełnione prośby; d) przyjmowanie sakramentów, uczestnictwo we mszy św.; e) przeżycia w czasie rekolekcji; f) inne wydarzenia, bardziej spektakularne¹².

Wśród studentów lubelskich w 2012 roku na pytanie, czy w twoim życiu zdarzyła się jakaś sytuacja, w której odczułeś wyraźnie obecność Boga lub poczucie bliskości Boga, uzyskano następujące odpowiedzi: w zasadzie zawsze czuję wyraźnie obecność Boga i moją z Nim bliskość – 13,8%; tak, dosyć często (na przykład w czasie niedzielnych praktyk) – 19,4%; raczej rzadko doświadczam tego rodzaju uczucia (kilka razy w roku, w czasie wielkich świąt kościelnych lub w innych sytuacjach) – 23,8%; w zasadzie nie odczuwam tego typu uczuć lub w wyjątkowych sytuacjach – 16,8%; nie odczuwam Jego bliskości – 12,5%; nie potrafię tego określić – 13,3%; brak odpowiedzi – 0,4%¹³.

Młodzieży kończącej szkoły ponadgimnazjalne w 2017 roku w archidiecezji łódzkiej postawiono pytanie: „W jakich sytuacjach przeżywasz doświadczenie Boga?”. Uzyskano następujące odpowiedzi („najpełniej przeżywam”): spotkanie z drugim człowiekiem – 3,6%, lekcje religii – 9,1%, osobista modlitwa – 38,4%,

¹¹ D. Tułowiecki, *Bez Boga, Kościoła i zasad? Studium socjologiczne nad religijnością młodzieży*, Petrus, Kraków 2012, s. 252.

¹² E. Jarmoch, *Doświadczenie wiary u progu wejścia do Unii Europejskiej*, w: *Młodzież Warszawy – pokolenie pontyfikatu Jana Pawła II*, red. W. Zdaniewicz, S.H. Zaręba, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 2005, ss. 75–77.

¹³ J. Kozak, *Dzieci postmoderny? Studium nad religijnością studentów*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2014, ss. 366–372.

nabożeństwa w kościele – 27,2%, w otoczeniu przyrody – 7,6%, w rodzinie – 8,5%; odpowiedzi „trochę przeżywam” (odpowiednio) – 12,5%, 32,7%, 22,8%, 27,0%, 16,2%, 23,9%. Jeżeli zsumujemy odpowiedzi pozytywne, to badani najpełniej doświadczają Boga w modlitwie i w kościele (odpowiednio 61,2% oraz 54,2%); a dalej – na lekcjach religii (41,8%), w rodzinie (32,4%), w otoczeniu przyrody (23,8%), w spotkaniu z drugim człowiekiem (16,1%)¹⁴.

Autorka tych badań interpretuje uzyskane wyniki w następujący sposób:

Reasumując – nawet jeśli przyjmiemy, że pytanie to nie zostało do końca zrozumiane, co jest samo w sobie znaczące – to wyraźnie widać, że ani w kontekście duszpasterskim taka perspektywa nie dociera do młodzieży, ani nie jest poruszana w kontekście lekcji religii, ani w rodzinie. W odniesieniu do tej ostatniej potwierdza się, moim zdaniem, teza o rozdzieleniu *sacrum* od *profanum* czy dokładniej o sekularyzacji życia rodzinnego. W odniesieniu do oddziaływań duszpasterskich widzimy tu wyraźny deficyt. Wreszcie w kwestii tego, co zwykło się dzisiaj np. w socjologii nazywać refleksyjnością podmiotu, jeśli ta rama kształtuje młodych ludzi, to refleksja nad obcowaniem z jakkolwiek zdefiniowanym absolutem jest dość słaba¹⁵.

Młodzież szkół średnich i studenci z diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej odpowiadała pod koniec drugiej dekady XXI wieku między innymi na pytanie, czy odczuwasz obecność Boga każdego dnia? W całej zbiorowości 17,8% badanych deklaruowało, że doświadczają takiej obecności i 82,2% – że nie doświadczają. Częściej o doświadczaniu obecności Boga mówiły kobiety niż mężczyźni (21,0% wobec 13,3%); głęboko wierzący częściej niż wierzący (61,4% wobec 28,0%), sporadycznie takie odczucia deklarowali wątpiący, niezdecydowani i obojętni religijnie. Być może na dość niski poziom poczucia obecności Boga w życiu młodzieży wpłynęła forma pytania, z dodatkiem „każdego dnia”¹⁶.

W podsumowaniu uzyskanych wyników badacz napisał:

Doświadczenie obecności Boga jawi się też w wypowiedziach badanych jako doznanie, które z jednej strony jest czymś oczywistym, związanym z całym życiem bądź z konkretnym doświadczeniem religijnym (np. pielgrzymka, spowiedź, modlitwa), z drugiej strony interpretowany jest jako coś zmiennego, nie zawsze odczuwalnego, wymagającego refleksji, skupienia czy uświadomienia sobie czegoś. Należy przy tym dodać, że dla przeważającej części ankietowanych (ponad 80%) doświadczenie to jest obecne¹⁷.

W 2017 roku prawie co czwarty badany uczęszczający do szkoły średniej (próba ogólnopolska) zadeklarował, że doświadczyl w swoim życiu czegoś, co

¹⁴ K. Kaźmierska, *Młodzież archidiecezji łódzkiej. Szkic do portretu*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2018, s. 83.

¹⁵ Ibidem, s. 85.

¹⁶ R. Szauer, *Między potrzebą doznań a trwałością postaw. Religijność i moralność uczniów szkół średnich i studentów uczelni wyższych w diecezji koszalińsko-kołobrzesckiej. Studium socjologiczne*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019, ss. 310–311.

¹⁷ Ibidem, s. 312.

można byłoby nazwać poczuciem (odczuciem) bliskości Boga (23,2%). Prawie dwie piąte ankietowanych nie miało w swoim życiu takich doświadczeń (39,1%) i około co trzeci respondent nie był zdecydowany w swojej odpowiedzi, czy w jego życiu miały miejsce takie przeżycia (33,5%) i 4,3% – nie udzieliło odpowiedzi. W latach 1988–2017 zmniejszył się wskaźnik wypowiedzi aprobujących o 4,9 p.p., wskaźnik wypowiedzi dezaprobujących zwiększył się o 10,6 p.p. i wskaźnik odpowiedzi niezdecydowanych zmniejszył się o 6,9 p.p.. Młodzież szkolna w 2017 roku rzadziej informowała o doświadczeniach bliskości Boga niż młodzież w 1988 roku (różnica 4,9 p.p.).

Część respondentów informowała w swobodnych wypowiedziach o swoich różnorodnych doświadczeniach religijnych. Oto wybrane odpowiedzi: „Cztery lata temu prawie bym zmarła poprzez chorobę płuc. Wierzę, że Bóg wtedy czuwał nade mną i dał mi siły, abym to przeżyła. Nie chciał mnie jeszcze zabrać do siebie”; „Bardziej niż Boga to jego świętych, w chwilach smutku, samotności, gdy coś zgubię (np. św. Antoni)”; „Bardzo chciałem się dostać do jednego gimnazjum i sądzę, że przez modlitwę (wytrwałą) tak się stało i się dostałem”; „Będąc na rekolekcjach obserwowałem osoby upadające”; „Bierzmowanie, pierwsza komunika i przy każdej komunii to czuję oraz przy spowiedzi”; „Boga staram się dostrzegać wszędzie. Sam byłem świadkiem wielu cudów (uzdrowienie mojego dziadka), czuję pomoc Boga”; „Bóg codziennie troszczy się o naszą rodzinę, czasem czuję, że wspiera mnie i spełnia prośby, wybacza wiele”; „Bóg pomógł mi naprawdę w ciężkich sytuacjach i zawsze, gdy o coś proszę, nie zostawia mnie samego”; „Byłem na rekolekcjach wakacyjnych”; „Choćby na Wieczorach Uwielbienia, kiedy wyraźnie dała się odczuć jego obecność w czasie modlitw”; „Ciągłe odczuwam bliskość Boga. On opiekuje się mną na każdym kroku, przytrafiają się zdarzenia, które chronią mnie przed tym, co mogło mi się złego stać. Moje źle podjęte decyzje kończą się jedynie na małej nauczce, a nie na tragicznych wypadkach”; „Codziennie podczas czytania Pisma Świętego”; „Czułam, że gdy wszyscy we mnie zwątpili, modląc się miałam wrażenie, że On przy mnie jest i mnie wspiera”; „Czułam się wyjątkowo dobrze w czasie tegorocznego Triduum Paschalnego oraz wtedy kiedy byłem po spowiedzi”; „Doświadczyłem w swoim życiu kilku snów, w których odczułem bliskość Bożą oraz świadectwa moich bliźnich”; „Jak byłem mały, wyszedłem na ulicę i był duży ruch i autobus zatrzymał się przede mną”; „Kiedy było mi smutno, ale czułem czyjś oddech na plecach, że ktoś jest przy mnie”; „Po krótkim czasie braku rozmów z Bogiem postanowiłem się wybrać na spowiedź. W konfesjonale po otrzymaniu rozgrzeszenia popłakałam się, poczułam, że Bóg mi wybaczył”; „Po każdym sprawdzianie, gdy czuję, że źle mi poszło, modłę się i czuję że to pomaga. Nie zawsze jest super, ale często lepiej niż bym oczekiwała”; „Poczułam obecność Boga na mszach o uzdrowienie”; „Podczas rekolekcji oazowych i ewangelizacyjnych i w trudniejszych chwilach w życiu”; „Przepełnienie radością i chęć do aktywnego działania, pomaganie innym, radość

z tego, że mogę żyć”; „W przypadku wstąpienia na złą drogę, śniła mi się Matka Boża, która się uśmiechała”.

Jeżeli religijność człowieka scharakteryzowalibyśmy od strony uwierzenia w Istotę Wyższą, której człowiek chce zaufać i oczekuje od niej pomocy, to badani młodzi Polacy okazali się przeciętnie religijni i to z tendencją spadającą w latach 1988–2017. Przeprowadzone badania socjologiczne wskazują na zmniejszającą się relewancję wiary religijnej w sferze osobistych i subiektywnych przeżyć, chociaż nieco słabszą, niż wynikałoby to z zewnętrznych zaangażowań w zinstytucjonalizowaną religię.

Doświadczenie religijne kształtowało się w nieco zróżnicowany sposób w różnych kategoriach demograficznych, społecznych i religijnych badanej młodzieży szkolnej. Kobiety podobnie często jak mężczyźni informowały o tym, że doświadczyły w życiu czegoś, co można byłoby nazwać poczuciem bliskości Boga (23,0% wobec 23,3%); młodzież z liceów ogólnokształcących (28,6%) częściej niż z techników (16,4%) i z zasadniczych szkół zawodowych (17,0%); młodzież mieszkająca na wsi (24,1%) częściej niż w miastach od 250 tys. do 500 tys. mieszkańców (18,9%), ale rzadziej niż w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców (31,5%); młodzież głęboko wierząca (59,4%) częściej niż niewierząca (0,8%); młodzież regularnie praktykująca (36,6%) częściej niż w ogóle niepraktykująca (8,9%). Wielkość demograficzna miasta nie wpływała różnicująco na deklarowane opinie w omawianej sprawie¹⁸.

Zbliżone wyniki deklarowanego odczucia bliskości Boga skonstatowano w środowiskach młodzieży akademickiej (próba ogólnopolska). W 2017 roku 29,2% badanych deklaroowało, że w swoim życiu odczuło bliskość Boga (w 1988 roku – 36,3%, w 1998 – 36,7%, w 2005 – 31,9%). W latach 1988–2017 wskaźnik badanych odczuwających bliskość Boga zmniejszył się o 7,1 p.p. Ponad trzecia część ankietowanych studentek i studentów nie potrafiła udzielić odpowiedzi na postawione pytanie o doświadczenie bliskości Boga. Kobiety częściej niż mężczyźni, młodzież pochodząca ze wsi częściej niż z miast, studenci kierunków humanistyczno-społeczno-ekonomicznych częściej niż z kierunków matematyczno-przyrodniczo-medycznych, praktykujący regularnie znacznie częściej niż w ogóle niepraktykujący doświadczyli bliskości Boga¹⁹.

Wyższe wskaźniki poczucia (doświadczenia) bliskości Boga ustalono w socjologicznych badaniach ogółu Polaków. Z przeprowadzonych w 2012 roku badań ogólnopolskich wynika, że 46,2% dorosłych Polaków wypowiedziało się

¹⁸ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, ss. 96–98.

¹⁹ K. Ukłańska, *Wiara, lęk i doświadczenie Boga w codzienności młodzieży akademickiej*, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2018, ss. 188–189 i 385 (aneksy).

pozytywnie o możliwości odczucia bliskości Boga w życiu codziennym, a 48,7% tego nie doświadczyło. Kobiety częściej doświadczyły – według własnych deklaracji – poczucia bliskości Boga niż mężczyźni, osoby starsze częściej niż młodsze, legitymujące się wykształceniem podstawowym częściej niż z wykształceniem wyższym, osoby mieszkające na wsi częściej niż mieszkające w miastach²⁰. Wśród katolików diecezji sandomierskiej w 2003 roku 58,9% badanych deklaroowało, że w swoim życiu doświadczyło bliskości Boga, 34,3% – że nie doświadczyło i 6,8% – nie udzieliło odpowiedzi²¹.

Przywołane z trzech ostatnich dekad wyniki badań socjologicznych z różnych środowisk młodzieży szkolnej i akademickiej nie są w pełni porównywalne ze sobą, ale wydają się potwierdzać tezę, że spadek różnych form uczestnictwa kościelnego (na przykład praktyki niedzielne) nie jest w pełni zbieżny ze spadkiem ogólnego poziomu doświadczenia religijnego. Wskaźniki subiektywnego przeżywania wiary są jeszcze względnie wysokie (od 15,0% do 36,8% w poszczególnych środowiskach młodzieżowych), ale z tendencją spadającą. Doświadczenie bliskości Boga przejawia się w różnych sytuacjach i okolicznościach, zarówno codziennych, jak i wyjątkowych²².

Religijność jest względnie trwała w prywatnej, pozainstytucjonalnej sferze życia jednostek. Dystansowanie się wobec tradycyjnej religijności zbiega się często z uwypukleniem roli zindywidualizowanych form religijnego wyrazu, w których ludzie przeżywają na bieżąco religijne wymiary swojego życia. W sferze prywatnej żyje jeszcze wiele silnych przekonań o osobowym i troszczącym się Bogu, że mówienie o w pełni zeświecczonym młodym człowieku w naszym kraju byłoby lekkomyślnością. Trudno jednak nie zauważyć, że o przeżyciu bliskości Boga informował zaledwie co czwarty spośród badanej młodzieży szkolnej i akademickiej.

²⁰ E. Jarmoch, *Wiara i religijność*, w: *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991–2012*, red. L. Adamczuk, E. Firlić, W. Zdaniewicz, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa 2013, ss. 48–51; T. Doktor, *Doświadczenie religijne w Europie Wschodniej*, w: *Kultury religijne. Perspektywy socjologiczne*, red. A. Wójtowicz, Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Tyczynie, Warszawa–Tyczyn 2005, ss. 45–57.

²¹ E. Frankowski, *Religijność katolików diecezji sandomierskiej. Studium socjologiczne*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli, Sandomierz–Stalowa Wola 2006, s. 201; E. Jarmoch, *Religijność indywidualna Polaków*, w: *Kościół i religijność Polaków 1945–1999*, red. W. Zdaniewicz, T. Zembrzuski, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa 2000, s. 389.

²² T. Doktor, *Doświadczenie religijne, pluralizm i fundamentalizm*, w: *Doświadczenie religijne*, red. T. Doktor, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2007, ss. 6–18; T. Niemirowski, *Rozwój świadomości religijnej u młodzieży. Badania empiryczne osób w wieku od 12 do 24 lat*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012, ss. 157–158.

2. Doświadczenie religijne w życiu codziennym

Ludzie żyją zawsze i działają w otoczeniu innych – pisze Piotr Sztompka – w jakichś relacjach z innymi, nigdy osobno. Przestrzeń międzyludzka jest ukonstytuowana przez rozmaite relacje, odniesienia jednych do drugich. Przestrzeń międzyludzka to także nasze życie codzienne, „typowe, zwyczajne, banalne, powtarzalne, rutynowe praktyki (działania, sekwencje działań, interakcje) podejmowane na ogół bezrefleksyjnie, nawykowo przez ludzi w toku ich codziennej aktywności. Stanowią najbardziej oczywiste, powszechne i fundamentalne przejawy życia społecznego i ontologiczny substrat wszelkich innych zjawisk społecznych, systemów społecznych, struktur, organizacji, instytucji”²³. Życie codzienne to pierwsze źródło i zarazem zwierciadło tego wszystkiego, co istnieje w społeczeństwie, to najbardziej oczywista i realna narzucająca się naszej percepcji forma ludzkiej egzystencji. Życie codzienne ludzi jest ważnym tematem badań socjologii współczesnej.

W realnych – zwyczajnych i niezwykłych – sytuacjach, w jakich znajduje się człowiek, musi on podejmować decyzje. W licznych przypadkach trudno jest podjąć konkretną i jednoznaczną decyzję. Jeżeli wartości i normy religijne są silnie zinternalizowane przez jednostkę, stają się one w świadomości podstawą wyborów, decyzji i rozstrzygnięć, zarówno *hic et nunc*, jak i w planowaniu przyszłości. Religijność niebędąca zasadniczą częścią osobowości, słabo zinternalizowana, nie ujawni się w pozareligijnych sferach życia. Religia pomaga odnaleźć sens życia, pomaga znaleźć odpowiedzi na podstawowe pytania egzystencjalne, wychodzi naprzeciw potrzebie sensu życia i transcendencji²⁴.

Wiara religijna, jeżeli jest pogłębiona i przeżywana osobowo, pomaga człowiekowi w życiu codziennym. Socjologowie próbują opisywać formy i typy doświadczenia *sacrum*, odczucia bezpośredniej obecności Boga i jego działania w życiu codziennym, w pracy zawodowej, w podejmowaniu wiążących decyzji, w poszukiwaniu sensu życia itp. Jedne z nich odnoszą się bardziej do Boga jako przedmiotu doświadczenia religijnego, inne wskazują na przeżywającego człowieka w sytuacjach granicznych albo codziennych. Z istniejących ofert niosących sens życia jednostka wybiera to, co do jej subiektywnego ukształtowania życia wydaje się ważne i potrzebne. Tradycyjne oferty, jakie przynosi religia, nie są

²³ P. Sztompka, *Słownik socjologiczny. 1000 pojęć*, Znak Horyzont, Kraków 2020, s. 365; idem, *Życie codzienne – tematy najnowszej socjologii*, w: *Socjologia codzienności*, red. P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska, Znak, Kraków 2008, ss. 15–52.

²⁴ A. Giddens, *Socjologia*, tłum. O. Siara, A. Szulżycka, P. Tomanek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 576; E. Wysocka, *Życie wartościowe i wartość życia. Sens i znaczenie pojęć w prywatnych koncepcjach jakości życia młodego pokolenia*, w: *Ku życiu wartościowemu. Idee – koncepcje – praktyki*, t. 2: *Koncepcje – Praktyki*, red. W. Danilewicz, J. Nikitorowicz, M. Sobecki, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2018, ss. 193–206.

już przyjmowane automatycznie i kategorycznie, lecz fakultatywnie w ramach indywidualnych decyzji.

Religia może nadawać głębsze znaczenie codziennemu życiu. Kościół katolicki przywiązuje wielką wagę do takiego wychowania wiernych, aby wiara stanowiła w ich życiu pomoc i oparcie w codziennych, jak i w trudnych sytuacjach życiowych oraz upewniała ich o sensie życia. Według opinii niektórych socjologów dokonuje się *de facto* rozdział sfery *sacrum* i *profanum*. W życiu wielu wierzących dziedzina *sacrum* ogranicza się do pewnych wierzeń oraz powierzchownie traktowanych czynności kultowych, nie określa zaś całego kształtu ich życia. Codzienna praktyka życiowa przebiega – ich zdaniem – zgodnie z normami postępowania właściwymi dla sfery *profanum*, określającymi sposób oceniania zjawisk społecznych i ustosunkowanie się do szerszych procesów społecznych.

Stosunkowo wysokie wskaźniki doświadczenia religijnego w życiu dorosłych Polaków skonstruowano w badaniach ogólnopolskich zrealizowanych w 2012 roku. W całej zbiorowości 29,7% badanych deklaruowało pogląd, że tylko wiara religijna może dać ludziom oparcie i poczucie bezpieczeństwa w trudnych sytuacjach życiowych, 45,3% – wiara i inne czynniki dają poczucie bezpieczeństwa, 17,2% – uzależnia poczucie bezpieczeństwa od sytuacji życiowych i 5,8% – wyraźnie nie deklaruowało wpływu wiary na oparcie i poczucie bezpieczeństwa w trudnych sytuacjach życiowych (brak odpowiedzi – 2,0%). W latach 1991–2012 zaznaczył się lekki spadek aprobaty wiary religijnej jako dającej poczucie bezpieczeństwa życia (spadek o 5,9 p.p.). Przekonanie, że tylko wiara w Boga zapewnia ludziom poczucie bezpieczeństwa w trudnych sytuacjach życiowych, częściej deklaruowały kobiety, osoby po 60. roku życia, legitymujący się wykształceniem podstawowym i mieszkający na wsi²⁵.

W archidiecezji łódzkiej w 2000 roku zrealizowano reprezentatywne badania socjologiczne, obejmujące młodzież z zasadniczych szkół zawodowych, liceów ogólnokształcących, techników i uczelni wyższych, dotyczące jej religijności. Na pytanie, czy wiara religijna pomaga w życiu respondenta, 20,5% badanych odpowiedziało twierdząco w zdecydowany sposób, 36,8% – raczej tak, 16,6% – raczej nie, 9,2% – zdecydowanie nie, 15,9% – niemający wyraźnego poglądu w omawianej sprawie i 1,1% – nieudzielający odpowiedzi. W sumie więc 57,3% ankietowanej młodzieży dostrzegało jakiś związek religijności z życiem codziennym²⁶.

Wśród młodzieży szkół ponadgimnazjalnych, policealnych i wśród studentów w Warszawie w 2003 roku 32,8% badanych deklaruowało, że wiara pomaga im w życiu codziennym, 33,6% – chyba tak, niekiedy, 15,5% – nie, 10,5% – trudno powiedzieć, 6,8% – nie dotyczy, 0,9% – brak odpowiedzi. Kobiety częściej niż mężczyźni dostrzegały pomoc wiary religijnej w ich życiu codziennym, młodzież w wieku 20–21 lat częściej niż w wieku 16–20 lat, studenci częściej niż uczniowie,

²⁵ E. Jarmoch, *Wiara i religijność*, ss. 48–49.

²⁶ J. Mariański, *Wierzenia religijne...*, ss. 192–193.

osoby mające rodziców z wykształceniem podstawowym częściej niż z wykształceniem wyższym, młodzież głęboko wierząca częściej niż wierząca, a zwłaszcza niezdecydowana w sprawach wiary lub obojętna religijnie²⁷.

Na pytanie, czy odczuwasz pomoc Boga w życiowych problemach dnia codziennego, 32,3% ankietowanej młodzieży szkół średnich i studentów z diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej stwierdziło, że odczuwa pomoc Boga w rozwiązywaniu problemów i trosk dnia codziennego, 67,7% – że nie odczuwa. Kobiety częściej niż mężczyźni deklarowały takie odczucia (37,5% wobec 24,9%); praktykujący kilka razy w tygodniu (72,9%) częściej niż praktykujący tylko w niedzielę (56,1%), niesystematycznie praktykujący (31,9%), praktykujący z okazji świąt (26,6%) i niepraktykujący (poniżej 10%)²⁸.

Młodzież szkół średnich odpowiadała czterokrotnie w latach 1988–2017 (próba ogólnopolska) na pytanie: „Czy wiara religijna pomaga Tobie w życiu codziennym?”. W 1988 roku badani wybierali jedną z trzech odpowiedzi (tak, nie, trudno powiedzieć), w latach 1998–2017 – z czterech odpowiedzi (tak, chyba tak/niekiedy, nie, trudno powiedzieć). Wprowadzona zmiana w kafeterii odpowiedzi utrudnia nieco interpretację uzyskanych wyników empirycznych. W 2017 roku co czwarty badany stwierdził zdecydowanie, że wiara religijna pomaga mu w życiu codziennym (25,2%) i prawie co trzeci (32,9%), że pomaga mu niekiedy („chyba tak”). Około co czwarty ankietowany nie odczuwał pomocy religii w życiu codziennym (23,2%), co łącznie z tymi, którzy nie potrafili odpowiedzieć na postawione pytanie (12,2%) lub nie udzielili odpowiedzi (6,5%), oznacza, że prawie dwie piąte badanej młodzieży szkolnej (41,9%) nie odczuwa wsparcia ze strony religii w życiu codziennym (w 1988 roku – 28,0%, w 1998 – 21,7%, w 2005 roku – 22,6%). Łącząc pierwszą i drugą odpowiedź, możemy powiedzieć, że w latach 1988–2005 aprobatą wiary religijnej w jej funkcjach wspomagających utrzymywała się na zbliżonym poziomie (powyżej 70%) i wyraźnie zmniejszyła się w 2017 roku (58,1%), co oznacza spadek o kilkanaście punktów procentowych (w latach 1998–2017 o 22,2 p.p.).

W 2017 roku kobiety częściej niż mężczyźni informowały, że wiara religijna pomaga im w codziennym życiu (59,7% wobec 55,9%); młodzież z liceów ogólnokształcących (58,4%) i z techników (60,5%) częściej niż z zasadniczych szkół zawodowych (54,8%); młodzież mieszkająca na wsi (69,3%) częściej niż w miastach do 50 tys. mieszkańców (52,7%), od 50 tys. do 100 tys. mieszkańców (46,3%), od 100 tys. do 250 tys. mieszkańców (42,9%), od 250 tys. do 500 tys. mieszkańców (46,0%) i powyżej 500 tys. mieszkańców (53,4%). Nieco częściej wpływ wiary religijnej na życie codzienne dostrzegały kobiety, młodzież z techników i młodzież mieszkająca na wsi. Wielkość demograficzna miasta nie różnicowała poglądów badanej młodzieży w omawianej sprawie.

²⁷ E. Jarmoch, *Doświadczenie wiary...*, ss. 71–72.

²⁸ R. Szauer, *Między potrzebą doznań a trwałością postaw...*, ss. 312–313.

Autoidentyfikacje religijne oddziaływały różnicująco na deklarowane poglądy o wpływie wiary religijnej na życie codzienne. Wśród głęboko wierzących takie poglądy wyraziło 93,1% ankietowanych, wśród wierzących – 84,1%, wśród niezdeterminowanych, ale przywiązanych do tradycji religijnej – 43,2%, wśród obojętnych religijnie – 11,2%, wśród niewierzących – 1,7%; uczęszczający do kościoła w każdą niedzielę – 85,8%, prawie w każdą niedzielę – 79,1%, około jeden lub dwa razy w miesiącu – 66,3%, tylko w wielkie święta – 47,5%, tylko z okazji ślubu, pogrzebu itp. – 29,1%, w ogóle nieuczęszczający – 13,0%. W miarę przechodzenia od osób głęboko wierzących do osób niewierzących, od praktykujących regularnie do w ogóle niepraktykujących zmniejszały się wyraźnie wskaźniki opowiadających się za poglądem, że wiara religijna wpływa na ich życie codzienne²⁹.

Podobne wyniki uzyskano wśród młodzieży akademickiej w 2017 roku. W całej zbiorowości 30,4% badanych deklarowało, że wiara religijna pomaga im w życiu codziennym, 31,7% – chyba tak, niekiedy, 16,4% – nie, 11,2% – trudno powiedzieć, 8,6% – nie dotyczy i 1,8% – brak odpowiedzi (w 1998 roku odpowiednio: 42,1%, 35,6%, 13,4%, 8,2%, 0,0%, 0,8%). W latach 1998–2017 zmniejszył się wskaźnik deklarujących w zdecydowany lub umiarkowany sposób pomoc wiary religijnej w życiu codziennym: 77,7% w 1998 roku i 62,1% – w 2017 roku (spadek o 15,6 p.p.). W 2017 roku częściej dostrzegały wpływ wiary religijnej na życie codzienne kobiety niż mężczyźni, mieszkający na wsi częściej niż mieszkający w miastach, regularnie praktykujący częściej niż niepraktykujący³⁰.

W badaniach nad jakością i poziomem indywidualnej religijności młodzieży studenckiej, z uwzględnieniem znaczenia przypisywanego religii w życiu codziennym, zrealizowanych w latach 1997–2019 w uczelniach katowickich, Ewa Wysocka stwierdziła wzrost deklarowanego znaczenia religii w życiu codziennym studentów. Wysoka istotność religii była silniej podkreślana w badaniach z 2019 roku niż w badaniach wcześniejszych (39,40% wobec 33,73%), zmniejszył się natomiast wskaźnik osób uznających religię za nieistotną lub mało istotną w życiu codziennym (15,65% wobec 28,35%). Wzrósł więc odsetek tych osób, dla których religia ma wyjątkowo duże znaczenie i zmniejszył się odsetek ankietowanych silnie dyskredytujących to znaczenie³¹.

W badaniach socjologicznych zrealizowanych w 2020 roku przez Pracownię Badawczą Polskiego Pomiaru Postaw i Wartości UKSW wśród studentów polskich (próba niereprezentatywna) skonstatowano między innymi że 22,5% badanych w ankiecie internetowej deklarowało w sposób zdecydowany pogląd, że wiara pomaga im w życiu codziennym, 19,2% – raczej tak, 14,0% – raczej nie, 30,3%

²⁹ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich...*, ss. 93–94.

³⁰ K. Uklańska, *Wiara, lęk i doświadczenie Boga...*, ss. 185–186; O. Štefaňak, *Religiozita mládeže v procese premien*, Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre, Nitra 2019, ss. 150–151.

³¹ E. Wysocka, *Religijność młodzieży studenckiej – przypisywane religii znaczenia w życiu codziennym (dwie dekady zmian)*, „Przegląd Religioznawczy” 2019, nr 4, s. 112.

– zdecydowanie nie i 14,0% – trudno powiedzieć. Łącząc dwie pierwsze odpowiedzi, otrzymujemy wskaźnik 41,7% tych, którym wiara pozwala przezwyciężyć trudności życiowe; kobiety – 43,1%, mężczyźni – 36,1%; osoby w wieku 18–20 lat – 41,8%, i wieku 25 lat i więcej – 39,6%; osoby mieszkające na wsi – 51,5% i mieszkające w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców – 31,2%; legitymujący się wykształceniem podstawowym – 50,0% i wykształceniem wyższym – 38,7%; wierzący i systematycznie praktykujący – 85,5% oraz niewierzący i niepraktykujący – 0,0%³².

Przytoczone powyżej wyniki z badań socjologicznych nie są w pełni konkluzyjne. Wskaźniki tych, którzy dostrzegali w swoim życiu wpływ wiary religijnej, kształtowały się na poziomie od 32,4% do 62,1% w wybranych środowiskach społecznych. Można by szacunkowo określić, że ponad połowa badanej młodzieży polskiej ze szkół średnich i studentów dostrzegała – z różną intensywnością – wpływ wiary na ich życie codzienne³³.

3. Wiara religijna a poczucie bezpieczeństwa w życiu codziennym

Człowiek współczesny jest postawiony między „radością i nadzieją, smutkiem i trwogą”³⁴. Istnieje w życiu codziennym, a zwłaszcza w tak zwanych sytuacjach krańcowych, wiele problemów, których nie można rozwiązać lub które rozwiązuje się z wielkim trudem. Wiara staje się wówczas podstawą nadziei, bezpieczeństwa i ufności. Te funkcje religii, rozważane bardziej w aspekcie indywidualnym niż społecznym, ceni się na ogół wysoko, gdyż są środkami zaradczymi w sytuacjach, w których siły ludzkiego rozumu są niewystarczające dla znalezienia odpowiedzi na ważne problemy życia. Chodzi tu zarówno o zagrożenia w wymiarze indywidualnym (na przykład osobiste niepowodzenia życiowe, cierpienia, śmierć), jak i w wymiarze społecznym (na przykład trudne warunki materialne, groźba wojny).

Człowiek doświadcza własnej niewystarczalności i przygodności swojej egzystencji. W takich sytuacjach wiara religijna może być dla niego ostoją i gwarantować poczucie bezpieczeństwa, może mu także pomagać w różnych sytuacjach dnia codziennego. W trudnych sytuacjach życiowych człowiek szuka jakiejś pomocy. Nie zawsze mogą jej udzielić ludzie, szuka więc pomocy u Boga. Ludzie wierzący

³² S.H. Zaręba, *Młodzież i religia – trajektorie religijności, eklezjalności, duchowości i moralności*, w: S.H. Zaręba, W. Klimski, M. Sroczyńska, *Wolność wyboru czy przymus zwyczaju?*, t. II: *Młodzież akademicka w dobie pandemii o religii, duchowości i moralności*, Rys, Poznań 2020, ss. 20–21.

³³ L. Gajos, *Postrzeganie roli Kościoła w społeczności wiejskiej Podkarpacia z perspektywy zmian społecznych i politycznych*, w: *Spółeczna i polityczna rola Kościoła instytucjonalnego w Polsce*, red. J. Baniak, UAM Wydział Teologiczny – Redakcja Wydawnictw, Poznań 2007, ss. 83–110.

³⁴ Sobór Watykański II. Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym „*Gaudium et spes*” 1965, nr 1.

mają przekonanie, że Bóg ich prowadzi i troszczy się o nich, zwłaszcza w sytuacjach wyjątkowych i granicznych. Wiara religijna zabezpiecza niejako człowieka w trudnościach, stabilizuje ludzkie „ja” i staje się do pewnego stopnia przesłanką dobrostanu duchowego, pozwala także łatwiej przewyciężyć nieprzewidywalności dnia codziennego³⁵.

Religia i wychowanie religijne, dając człowiekowi poczucie sensu życia, sensu świata oraz sakralizując wartości moralne, zapewnia człowiekowi poczucie bezpieczeństwa. W sytuacjach gdy rodzi się poczucie przemijania, nietrwałości życia, nieuchronności śmierci, religia daje wierzącemu świadomość bezpieczeństwa, zgodne z istotą religii przekonanie o niezniszczalności bytu ludzkiego, o celowym kierowaniu światem, życiem człowieka, dziejami narodów i ludzkości. Dzięki stabilnej hierarchii wartości, usankcjonowanej przez religię i utrwalanej przez wychowanie religijne, człowiek zdobywa przekonanie, że wszystko w życiu ma głębszy sens, a na różne zdarzenia – również tragiczne – można patrzeć nie tylko w płaszczyźnie biologicznej, społeczno-kulturowej, ale i transcendentnej³⁶.

Poszukiwanie w religii wewnętrznego spokoju i psychicznej równowagi staje się jawną funkcją religii. W 2000 roku w archidiecezji łódzkiej postawiono młodzieży pytanie: „Czy zgadzasz się z twierdzeniem, że przede wszystkim wiara religijna może dać człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa?”. W całej zbiorowości młodzieży 15,8% badanych odpowiedziało zdecydowanie tak, 36,1% – raczej tak, 17,5% – raczej nie, 8,9% – zdecydowanie nie, 19,9% – trudno powiedzieć i 1,8% – brak odpowiedzi. W sumie więc 51,9% ankietowanych dostrzegало w wierze religijnej źródło poczucia bezpieczeństwa w życiu³⁷.

Wśród młodzieży warszawskiej w 2003 roku 16,9% badanych akceptowało twierdzenie, że wiara religijna daje człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa, 33,6% – chyba tak, niekiedy, 15,5% – nie, 10,5% – trudno powiedzieć, 6,8% – nie dotyczy, 1,1% – brak odpowiedzi. Kobiety częściej niż mężczyźni akceptowały to twierdzenie, młodzież w wieku 20–21 lat częściej niż w wieku 16–20 lat, młodzież akademicka częściej niż uczniowie, młodzież mieszkająca na wsi częściej niż w Warszawie, osoby mające rodziców z niższym wykształceniem częściej niż z wykształceniem wyższym, młodzież głęboko wierząca częściej niż wierząca, niezdecydowana w sprawach wiary i obojętna religijnie³⁸.

W 2017 roku 13,8% ankietowanych ze szkół średnich deklarowało pogląd, że wiara religijna może dać człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa,

³⁵ S. Mandes, *Życie religijne*, w: *Współczesne społeczeństwo polskie*, red. A. Giza, M. Sikorska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, ss. 257–259.

³⁶ J. Bagrowicz, *Pedagogika religii*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. IV, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005, ss. 244–245. Zob. też: K. Święs, *Socjalizacja religijna*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiąkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2006, ss. 803–807.

³⁷ J. Mariański, *Wierzenia religijne...*, ss. 193–195.

³⁸ E. Jarmoch, *Doświadczenie wiary...*, ss. 73–74.

46,2% – tak, ale w pewnych okolicznościach („to zależy”). Prawie trzecia część badanych negatywnie ustosunkowała się do przedstawionego twierdzenia o religii jako źródle oparcia i poczuciu bezpieczeństwa dla człowieka (29,1%; trudno powiedzieć – 7,8%; brak odpowiedzi – 3,1%). Łącząc dwie pierwsze odpowiedzi („tak”) i („to zależy”), otrzymujemy wskaźnik 76,0% w 1998 roku tych, którzy akceptowali wspomagającą funkcję wiary religijnej, w 2005 roku – 77,3 % i w 2017 roku – 60,0% (różnica 16,0% w latach 1998–2017). Funkcje wiary religijnej jako pomocy w życiu codziennym i jako źródło oparcia oraz bezpieczeństwa w życiu są podobnie oceniane przez młodzież. W obydwu przypadkach zaznaczył się wyraźny spadek aprobaty tych obydwu funkcji, nieco większy w odniesieniu do funkcji oparcia i poczucia bezpieczeństwa.

W 2017 roku kobiety nieco częściej niż mężczyźni zgadzały się z poglądem, że wiara religijna może dać człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa (61,3% wobec 58,6%); młodzież ze szkół ogólnokształcących – 57,6%, z techników – 64,7%, z zasadniczych szkół zawodowych – 60,7%; młodzież mieszkająca na wsi – 69,1%, w miastach do 50 tys. mieszkańców – 54,6%, od 50 tys. do 100 tys. mieszkańców – 55,9%, od 100 tys. do 250 tys. mieszkańców – 48,7%, od 250 tys. do 500 tys. – 47,3%, powyżej 500 tys. mieszkańców – 49,3%; głęboko wierzący – 84,1%, wierzący – 77,6%, niezdecydowani, ale przywiązani do tradycji religijnej – 53,9%, obojętni religijnie – 28,2%, niewierzący – 11,0%; uczęszczający do kościoła w każdą niedzielę – 78,0%, prawie w każdą niedzielę – 75,0%, około jeden lub dwa razy w miesiącu – 63,1%, tylko w wielkie święta – 57,6%, tylko z okazji ślubu, pogrzebu itp. – 38,1%, w ogóle nieuczęszczający – 24,4%. Więż wiary religijnej z poczuciem bezpieczeństwa nieco częściej dostrzegały kobiety, młodzież z techników, młodzież mieszkająca na wsi i silniej związana z religią³⁹.

Studenci i studentki polscy tylko nieco rzadziej dostrzegali wpływ wiary religijnej na oparcie i poczucie bezpieczeństwa w życiu. W 2017 roku 13,5% badanych zdecydowanie deklarowało, że wiara religijna jest czynnikiem zapewniającym oparcie i poczucie bezpieczeństwa; 41,4% – to zależy, w jakich sytuacjach; 35,4% – nie; 6,3% – trudno powiedzieć; 1,5% – nie dotyczy; 1,9% – brak odpowiedzi (w 1998 roku odpowiednio: 21,2%, 45,9%, 23,7%, 8,6%, 0,0%, 0,6%). W latach 1998–2017 wskaźnik tych, którzy uznawali wiarę za czynnik zapewniający opiekę i bezpieczeństwo, zmniejszył się od 67,1% do 54,9% (spadek o 12,2 p.p.). Płeć, miejsce zamieszkania i religijność (wiara i praktyki) różnicowały odpowiedzi młodzieży akademickiej w omawianej sprawie⁴⁰.

Twierdzenie, że wiara religijna daje człowiekowi oparcie i poczucie bezpieczeństwa, było w różnym stopniu akceptowane przez badaną młodzież polską w dwóch dekadach XXI wieku: 51,9% – młodzieży z diecezji łódzkiej w 2000 roku; 50,4% – młodzieży uczącej się lub studiującej w Warszawie w 2003 roku;

³⁹ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich...*, ss. 95–96.

⁴⁰ K. Uklańska, *Wiara, lęk i doświadczenie Boga...*, ss. 187–188.

50,0% – młodzieży szkół średnich w 2017 roku w skali całego kraju; 54,9% – młodzieży studiującej w 2017 roku w skali całego kraju. Około połowa badanej młodzieży polskiej skłaniała się do aprobaty twierdzenia o związku wiary religijnej z poczuciem bezpieczeństwa w życiu, podobnie jak i w odniesieniu do związku wiary religijnej z życiem codziennym.

Istnieje bogata gama podejmowanych problemów życiowych, których nie można rozwiązać lub które rozwiązuje się z wielkim trudem. Z pomocą religii łatwiej rozwiązać problemy nawet pozornie nierozwiązywalne. Wiara religijna staje się podstawą dla nadziei, bezpieczeństwa i ufności, zwłaszcza w ostatniej godzinie życia. Te funkcje religii, rozważane w aspekcie bardziej indywidualnym niż społecznym, są emocjonalnie wysoko cenione, gdyż są środkami zaradczymi w sytuacjach, w których siły ludzkiego rozumu okazują się niewystarczające dla znalezienia odpowiedzi na ważne problemy życia. Funkcje „pocieszania” i „podtrzymywania na duchu” ludzi przeżywających trudności i niepowodzenia życiowe, popadających w różne formy izolacji społecznej oraz funkcje zaspokajania podstawowych potrzeb duchowych są dostrzegane i akceptowane w życiu wielu katolików.

Uwagi końcowe

Zebrane dane na temat doświadczenia religijnego, ze względu na ich charakter wstępny, nie pozwalają na wyciągnięcie zbyt daleko idących wniosków. Dotykamy bowiem bardzo subtelnego i zarazem wymykającego się spod ścisłej obserwacji i badań socjologicznych zagadnienia, jakim jest przeżywanie i doświadczenie Boga osobowego. Doświadczenie religijne należy do pojęć najbardziej złożonych w socjologii. Mimo wszystkich zastrzeżeń, jakie przeciwko tym badaniom można podnieść, dowodzą one, że ranga religii w sferze prywatnej jednostek nie stoi zbyt wysoko i nie odznacza się szczególną trwałością w świadomości młodzieży szkolnej. Zmniejszanie się funkcji, jakie religia pełni w życiu społecznym, nie musi oznaczać automatycznie również znacznego pomniejszenia jej funkcji psychologiczno-egzystencjalnych w życiu jednostki, przesunięcia jej na margines świadomości i wyrugowania ze sfery osobistych doświadczeń życiowych. Ze względu na charakter zebranych danych empirycznych rozważania nad doświadczeniem religijnym mają tylko wymiar opisowy, a nie wyjaśniający⁴¹.

Jeżeli religijność człowieka scharakteryzowalibyśmy od strony uwierzenia w Boga osobowego, któremu człowiek chce zaufać i oczekuje od niego pomocy, to badana młodzież okazała się umiarkowanie religijna. Częściej różne przejawy doświadczenia religijnego podkreślały kobiety niż mężczyźni, studenci częściej niż

⁴¹ W. Janocha, *Religijność osób niepełnosprawnych i ich rodzin. Studium socjologiczno-pastoralne*, KUL, Lublin 2011, ss. 161–162.

uczniowie szkół ponadpodstawowych, młodzież mieszkająca na wsi częściej niż mieszkająca w mieście, mająca rodziców z wykształceniem podstawowym częściej niż z wykształceniem wyższym. Religia jest uznana i znaczącą rzeczywistością w doświadczeniach osób głęboko wierzących i systematycznie praktykujących. Dokonany wgląd w doświadczenie religijne jest dość ograniczony i jedynie ogólnie orientujący⁴².

Niezależnie od tego, jak tłumaczylibyśmy uzyskane wyniki badań empirycznych nad doświadczeniem religijnym katolików, świadczą one o znacznym zapotrzebowaniu na wiarę religijną w środowiskach młodzieżowych i wśród ludzi dorosłych⁴³. W przeprowadzonych badaniach socjologicznych ograniczyliśmy się do postawienia kilku pytań, wprost lub ubocznie dotyczących kwestii związanych z przeżyciami religijnymi młodzieży szkolnej. Doświadczenie religijne jako przeżycie przede wszystkim indywidualne i osobowe jest trudne do uchwycenia i opisanie w standardowych badaniach ankietowych. Dotarcie do wewnętrznych doświadczeń religijnych wymaga szczególnych metod, wykraczających poza reguły socjologicznego warsztatu badawczego. Przeprowadzone analizy socjologiczne doświadczenia religijnego dotyczą tylko powierzchniowych warstw religijnej osobowości ludzkiej. Jak pisze Karl Rahner:

Indywidualny i najgłębiej wewnętrzny charakter aktów religijnych (który należy naprawdę do ich istoty) jest absolutnie niedostępny, w sposób bezpośredni, doświadczeniu zewnętrznemu, a nawet doświadczeniu wewnętrznemu typu refleksyjnego i zamierzonego⁴⁴.

Pełna rejestracja zjawisk z zakresu doświadczeń religijnych człowieka – zwłaszcza tych najgłębszych i podstawowych – jest utrudniona. Psychologowie i socjologowie próbują opisywać formy i typy doświadczenia *sacrum*, przejawy spotkania człowieka z Transcendencją, przeżycia człowieka, który otwiera się na najgłębszy sens całej rzeczywistości. Starają się przy tym unikać zawłości i niejasności ujęć filozoficznych i teologicznych doświadczenia religijnego oraz dostarczyć w miarę gruntownej i wiarygodnej informacji naukowej o określonym aspekcie interesującego ich zjawiska.

Doświadczenie religijne nie jest zmienną jednowymiarową, lecz wielowymiarową, złożoną z wielu elementów składowych, zróżnicowanych prawie tak,

⁴² M. Sroczyńska, *O potrzebie religii w ponowoczesnym świecie (refleksje socjologa)*, „Chrześcijaństwo – Świat – Polityka. Zeszyty Społecznej myśli Kościoła” 2018, nr 22, ss. 166–175; P. Bortkiewicz, *Człowiek wyłącznym panem życia? Sens czy bezsens ludzkiej egzystencji*, w: *Między sensem i bezsensem ludzkiej egzystencji. Teologiczna odpowiedź na fundamentalne pytania współczesnego człowieka. VIII Kongres Teologów Polskich Poznań 13–16 września 2010. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza – Wydział Teologiczny, Poznań 2012*, ss. 142–156

⁴³ K. Świąś, *Przemiany religijności miejskiej w czasie transformacji systemowej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2011, ss. 116–117.

⁴⁴ K. Rahner, *O możliwości wiary dzisiaj*, tłum. A. Morawska, Znack, Kraków 1965, s. 155.

jak zróżnicowany i niepowtarzalny jest człowiek. Nic więc dziwnego, że liczba i zakres parametrów oraz wskaźników, za pomocą których socjologowie opisują ten fenomen, są w dalszym ciągu niejasne. Wszystkie określenia i definicje ujmują tylko część bogatego doświadczenia religijnego. Doświadczenie to zawiera wiele niewiadomych, których znalezienie jest bardzo trudne za pomocą dostępnych obecnie technik badawczych. Brak dokładnych pomiarów zjawisk religijnych stanowi wciąż przeszkodę w rozwoju badań socjologicznych w odniesieniu do zagadnienia doświadczenia religijnego⁴⁵.

Literatura

- Bagrowicz J., *Pedagogika religii*, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. IV, red. T. Pilch, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2005.
- Bortkiewicz P., *Człowiek wyłącznym panem życia? Sens czy bezsens ludzkiej egzystencji*, w: *Między sensem i bezsensem ludzkiej egzystencji. Teologiczna odpowiedź na fundamentalne pytania współczesnego człowieka. VIII Kongres Teologów Polskich Poznań 13-16 września 2010. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza – Wydział Teologiczny*, Poznań 2012.
- Cyrułowski R., *Religijność młodzieży ponadgimnazjalnej (raport z badań socjologicznych we Włocławku)*, „Ateneum Kapłańskie” 2005, nr 2(576).
- Doktór T., *Doświadczenie religijne w Europie Wschodniej*, w: *Kultury religijne. Perspektywy socjologiczne*, red. A. Wójtowicz, Wyższa Szkoła Społeczno-Gospodarcza w Tyczynie, Warszawa–Tyczyn 2005.
- Doktór T., *Doświadczenie religijne, pluralizm i fundamentalizm*, w: *Doświadczenie religijne*, red. T. Doktor, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2007.
- Filipiak G., *Doświadczenie religijne jako kategoria pojęciowa socjologii religii*, „Człowiek i Społeczeństwo” 1993, t. 10.
- Filipiak G., *Doświadczenie religijne jako kategoria pojęciowa socjologii religii*, w: *Religijność polska w świetle badań socjologicznych*, red. W. Piwowarski, W. Zdaniewicz, Pallottinum. Redakcja Wydawnictw Instytutu Teologii Apostolstwa i Zakładu Socjologii Religii SAK, Warszawa 1990.
- Frankowski E., *Religijność katolików diecezji sandomierskiej. Studium socjologiczne*, Oficyna Wydawnicza Fundacji Uniwersyteckiej w Stalowej Woli, Sandomierz–Stalowa Wola 2006.
- Gajos L., *Postrzeżenie roli Kościoła w społeczności wiejskiej Podkarpacia z perspektywy zmian społecznych i politycznych*, w: *Społeczna i polityczna rola Kościoła instytucjonalnego w Polsce*, red. J. Baniak, UAM Wydział Teologiczny – Redakcja Wydawnictw, Poznań 2007.

⁴⁵ G. Filipiak, *Doświadczenie religijne jako kategoria pojęciowa socjologii religii*, w: *Religijność polska w świetle badań socjologicznych*, red. W. Piwowarski, W. Zdaniewicz, Pallottinum. Redakcja Wydawnictw Instytutu Teologii Apostolstwa i Zakładu Socjologii Religii SAK, Warszawa 1990, ss. 101–113.

- Giddens A., *Socjologia*, tłum. O. Siara, A. Szulżycka, P. Tomanek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 576.
- Janocha W., *Religijność osób niepełnosprawnych i ich rodzin. Studium socjologiczno-pastoralne*, KUL, Lublin 2011.
- Jarmoch E., *Doświadczenie wiary u progu wejścia do Unii Europejskiej*, w: *Młodzież Warszawy – pokolenie pontyfikatu Jana Pawła II*, red. W. Zdaniewicz, S.H. Zaręba, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 2005.
- Jarmoch E., *Religijność indywidualna Polaków*, w: *Kościół i religijność Polaków 1945–1999*, red. W. Zdaniewicz, T. Zembrzuski, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa 2000.
- Jarmoch E., *Wiara i religijność*, w: *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991–2012*, red. L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz, Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, Warszawa 2013.
- Każmierska K., *Młodzież archidiecezji łódzkiej. Szkic do portretu*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2018.
- Knoblauch H., *Religionssoziologie. Walter de Gruyter*, Berlin 1999.
- Kozak J., *Dzieci postmoderny? Studium nad religijnością studentów*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2014.
- Maciuszko J.T., *Wprowadzenie do nauk o religii*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna, Warszawa 1992.
- Mandes S., *Życie religijne*, w: *Współczesne społeczeństwo polskie*, red. A. Giza, M. Sikorska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Mariański J., *Doświadczenie religijne*, w: *Leksykon socjologii religii. Zjawiska – badania – teorie*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, J. Mariański, Verbinum Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2004.
- Mariański J., *Doświadczeniowo-przeżyciowy aspekt religijności*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1984, nr 1.
- Mariański J., *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988–1998–2005–2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018.
- Mariański J., *Wierzenia religijne i doświadczenie wiary*, w: *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji łódzkiej*, red. W. Zdaniewicz, T. Zembrzuski, cz. II: *Wartości i religia. Postawy i zachowania młodzieży archidiecezji łódzkiej*, red. S.H. Zaręba, T. Zembrzuski, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2002.
- Milanesi G., *Religionssoziologie. Wandlungsprozesse im religiösen Verhalten*, Benzinger Verlag, Zürich-Einsiedeln-Köln 1976.
- Niemirowski T., *Rozwój świadomości religijnej u młodzieży. Badania empiryczne osób w wieku od 12 do 24 lat*, Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne – Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2012.
- Oblicza polskiego katolicyzmu*, „Kierunki” 1984, nr 36.
- Podgórski R.A., *Hierarchia wartości młodego pokolenia Polaków w Unii Europejskiej. Studium edukacyjno-socjologiczne*, Ryszard Podgórski, Warszawa 2005.
- Rahner K., *O możliwości wiary dzisiaj*, tłum. A. Morawska, Znak, Kraków 1965.
- Sroczyńska M., *O potrzebie religii w ponowoczesnym świecie (refleksje socjologa)*, „Chrześcijaństwo – Świat – Polityka. Zeszyty Społecznej myśli Kościoła” 2018, nr 22.

- Štefaňak O., *Religiozita mládeže v procese premien*, Univerzita Konštantina Filozofa v Nitre, Nitra 2019.
- Szauer R., *Między potrzebą doznań a trwałością postaw. Religijność i moralność uczniów szkół średnich i studentów uczelni wyższych w diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej. Studium socjologiczne*, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2019.
- Sztompka P., *Słownik socjologiczny. 1000 pojęć*, Znak Horyzont, Kraków 2020.
- Sztompka P., *Życie codzienne – tematy najnowszej socjologii*, w: *Socjologia codzienności*, red. P. Sztompka, M. Bogunia-Borowska, Znak, Kraków 2008.
- Święś K., *Przemiany religijności miejskiej w czasie transformacji systemowej*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2011.
- Święś K., *Socjalizacja religijna*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fijałkowski, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2006.
- Tułowicki D., *Bez Boga, Kościoła i zasad? Studium socjologiczne nad religijnością młodzieży*, Petrus, Kraków 2012.
- Ukłańska K., *Wiara, lęk i doświadczenie Boga w codzienności młodzieży akademickiej*, w: *Między konstrukcją a dekonstrukcją uniwersum znaczeń. Badania religijności młodzieży akademickiej w latach 1988–1998–2005–2017*, red. S.H. Zaręba, M. Zarzecki, Warszawskie Wydawnictwo Socjologiczne, Warszawa 2018.
- Wysocka E., *Religijność młodzieży studenckiej – przypisywane religii znaczenia w życiu codziennym (dwie dekady zmian)*, „Przegląd Religioznawczy” 2019, nr 4.
- Wysocka E., *Życie wartościowe i wartość życia. Sens i znaczenie pojęć w prywatnych koncepcjach jakości życia młodego pokolenia*, w: *Ku życiu wartościowemu. Idee – koncepcje – praktyki*, t. 2: *Koncepcje – Praktyki*, red. W. Danilewicz, J. Nikitorowicz, M. Sobiecki, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2018.
- Zaręba S.H., *Młodzież i religia – trajektorie religijności, eklezjalności, duchowości i moralności*, w: S.H. Zaręba, W. Klimski, M. Sroczyńska, *Wolność wyboru czy przymus zwyczaju?*, t. II: *Młodzież akademicka w dobie pandemii o religii, duchowości i moralności*, Rys, Poznań 2020.
- Zulehner P.M., *Sytuacja religii i Kościoła w krajach Europy Środkowo-Wschodniej po przełomie*, „Teologia Praktyczna” 2001, t. 2.